

LACTANTIUS**TEOLÓGIA DIÓHÉJBAN I–XXIV.**

(A HAMIS VALLÁSRÓL)

FORDÍTOTTA ÉS AZ ELŐSZÓT ÍRTA: KENDEFFY GÁBOR

A fordító előszava

Lucius Caelius Firmianus Lactantius (250–320/25) életéről keveset tudunk. Észak-Afrikában született, és ott kezdte szónoklattanári–irodalmári karrierjét. 290. és 303. között Nikomédiában, Diocletianus udvarában tanít. Valószínűleg itt is tér meg. A keresztényüldözést (303–313) feltehetőleg már másutt vészeli át. A milanói türelmi rendelet kibocsátásától kezdve Treveriben, Constantinus udvarában él, és néhány évig a császár idősebb fiának, Crispusnak az irodalomtanára.

Fennmaradt munkái közül időrendben az első a 303. körül született *Isten műve* (*De opificio Dei*). Ebben az emberi test hasznos és szép felépítésének bemutatásával, a lélek isteni eredetének és magasztos hivatásának feltárással igyekszik bizonyítani az isteni gondviselés létét azon keresztények számára, akik a keresztényüldözés hatására hajlamosak lettek volna kételkedni ebben.

Ekkortájt keletkezhetett egy ugyancsak kriptokeresztény hexameteres költemény, a *Főnixmadár* (*De ave Phoenixe*), mely az ismert mítoszon keresztül a keresztény közönséget az Isten szolgálatáért járó jutalomra, a feltámadásra emléktette.

A hétkönyves *Rendszeres teológia* (*Institutiones Divinae*) szövegével és keletkezési idejével kapcsolatban a legfőbb problémát az jelenti, hogy formailag teljes kéziratai alapvetően két csoportra, egy rövidebb és egy hosszabb változatra oszthatók. A hosszabb szövegeket sok más kisebb eltérés és többlet mellett elsősorban az különbözteti meg a rövidebbektől, hogy velük szemben egyrészt Constantinushoz szóló ajánlásokat,¹ másrészt olyan szövegrészeket tartalmaznak, melyek egyértelműen juttatják kifejezésre a teológus máshol implicitebb dualista szemléletét.² A rövidebb verzió 303 és 311 közé, a hosszabb változat befejezése 324–325-re tehető. A kutatók a következő megoldásokat javasolták: 1) az inkriminált helyek más szerző betoldásai,³ 2) nem a rövidebb, hanem a hosszabb

¹ *inst.* 1,1,13–16.; 7,27,11–17.

² *inst.* 2,8,6. és 7,5,27. után.

³ S, Brandt, *Ueber die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius. Nebst Untersuchungen über das Leben des Lactantius und die Entstehungsverhältnisse seiner Prosaschriften*, SAWW, t. 120., Wien 1890.

változat a hiteles, a dualista helyek és az ajánlások egy a nikaiai zsinat utáni cenzúrázásnak estek áldozatul.⁴ 3) maga Lactantius volt önmaga cenzora;⁵ 4) A dualista passzusok az első változatban szerepeltek, amelyeket később maga Lactantius törölt ki a szövegből, és ugyanakkor ugyanő illesztette be a Constantinusnak szóló ajánlásokat.⁶ 5) Mind a dualista szövegrészek, mind az ajánlások Lactantiustól származnak, aki utolsó éveiben egy bővített második kiadáson dolgozott, hogy meggyőzőbben helyezze el a rosszat a gondviselés tervében – ám ezt a munkát már nem volt ideje befejezni.⁷ A kutatók többsége szerint – és így tartja e sorok írója is – az utóbbi megoldás a legvalószínűbb, ez vet számot a legtöbb filológiai és kronológiai tényvel.

Az első latin nyelvű teológiai összefoglalás első könyve (*A hamis vallásról*) a politeizmust cáfolja, kizárólag pogány íróktól, filozófusoktól és jósoktól vett idézetek segítségével. A második könyv (*A tévtanok eredete*) a politeizmus okait kutatja, és minden tévtan forrását az Isten által nemzett Rossz Lélemben találja meg. A harmadik könyv (*A hamis bölcsességről*) amellett érvel, hogy az igazi bölcsesség birtokosaiként tetszelgő filozófusok valójában nem tudtak semmit. A negyedik könyvben (*Az igazi vallásról*) Lactantius elérkezettnek látja az időt a keresztény tanítás magvának bemutatására. Itt tárgyalja – immár biblia-idézetek felhasználásával – Isten Fiának első, szellemi születését, majd megtestesülését, tanító tevékenységét és kereszthalálát. Az ötödik könyv (*Az igazságosságról*) a keresztényüldözők ideológiájának két kulcsfogalmával, az igazságossággal (*iustitia*) és a kötelességtudással (*pietas*) foglalkozik. Kimutatja, hogy ezek valójában keresztény erények, a pogányok csak hamis utánzatukkal rendelkeznek. A hatodik könyv (*Az igazi istentiszteletről*) a keresztény etika foglalatá. Az igazságosság fogalmából indul ki, mely egyfelől Istenre, másfelől az emberre irányul, s így egymást feltételező két összetevője a vallásosság (*religio*) és az

⁴ R. Pichon feltételezése szerint (*Lactance. Étude sur le mouvement historique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris 1901, 6skk) a „cenzor” Cagliari-i Lucifer, a Constantinus-ház ellenfele lehetett.

⁵ L. H. Emonds, *Zweite Auflage im Altertum*, (*Klassisch-Philologische Studien* 14/ Leipzig 1941, 55skk), J. Stevenson, „The Life and Litterary Activity of Lactantius”, *Studia Patristica* vol. I. (1957) 661–667.

⁶ L. J. Moreau, *Lactance: De la mort des persécuteurs* (*Sources Chrétiennes* 39) Paris 1954, 16skk.

⁷ L. E. Heck, *Die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius. Untersuchungen zur Textgeschichte der Divinae Institutiones und der Schrift De opificio Dei*, Heidelberg, 1972. E. DePalma Digeser ezzel szemben tagadja, hogy valódi második kiadásról lenne szó, és úgy gondolja, hogy a betoldások egy Constantinusnak szóló, 313-ig lezáruló oktatási program részét képezik („Lactantius and Constantine’s Letter to Arles. Dating the Divine Institutes” *Journal of Ecclesiastical Studies* 2, /1994/ 33–52. Az amerikai kutató ugyanis a császárnak az arles-i püspökökhöz szóló levele és Lactantius főműve közötti hasonlóságokat az apologéta hatásával magyarázza, az ajánlásokat pedig ezzel összhangban 310-re és 313-ra datálja, szemben a konszenzussal, mely elfogadja Piganiol 323-as illetve 324/5-ös datálását („Dates Constantiniennes” *Revue d’Histoire et de Philosophie Religieuses* 12 /1932/, 360–372.).

emberiség (*humanitas*). A hetedik, a *boldog életről* szóló könyv a keresztény élet túlvilági jutalmát festi le: 200 éven belül létrejön az ezeréves királyság, ahol az emberek a költők által leírt aranykor körülményei között fognak élni; ennek az Antikrisztus utolsó véres támadása vet véget, aminek leverése után eljön Isten végleges királysága; attól kezdve a feltámadt igazak örökké Istennek szolgálnak.

Az *Isten haragjáról* (*De ira Dei*) című értekezés (314–320)⁸ a teológus keresztény barátját, egy bizonyos Donatust fegyverezi fel érvekkel a pogány filozófusoknak azzal a nézetével szemben, hogy Isten nem haragudhat. A gondolatmenet elsősorban az epikureusok és a sztoikusok ellen irányul: ha Isten nem haragudna, akkor nem büntetne, márpedig ahogy harag nélkül a családfő sem viselhet gondot háznépére, úgy Isten sem az egész emberi világra.

A *Keresztényüldözők haláláról* (*De mortibus persecutorum*, 313–316⁹) témája még közvetlenebbül az isteni büntetés. Itt Lactantius a keresztényüldözők sorsával illusztrálja, hogy Isten ítélete már földi életükben lesújt a keresztény vallás ellenfeleire, mintegy megelőlegezve az utolsó ítéletet. Az isteni bosszú megnyilvánulásait kéjjel lefestő munka a Lactantius-szövegek kézirati hagyományától elkülönülten maradt ránk, egyetlen kéziratban, amit csak 1678-ban fedeztek fel. Korábban el is vitatták Lactantiustól, ma azonban már szinte mindenki hitelesnek fogadja el.¹⁰

Valamikor 314 és 320 között írhatta azt a munkát, amelynek egy részletét a következőkben olvashatjuk. A *Teológia dióhéjban* (*Epitome Divinarum Institutionum*) röviden összefoglalja a hétkönyves munka felépítését, kihagyva a példák többségét, ritkítva és karcsúsítva az érveket. A teljes szöveget tartalmazó kéziratot csak a 18. század elején fedezték fel, addig csak az utolsó egyharmadát ismertük (az 51. fejezettől¹¹). Már Jeromos is kezdetnélküli (*acephalos*) szöveget olvasott, valószínűleg a későbbi századokban ismert verziót. A mű hitelességét Brandt meggyőzően bizonyította,¹² csupán a markánsan dualista szemléletű

⁸ L. Chr. Ingremeau, Lactance, *La colère de Dieu*, Paris 1982, Introduction, texte critique, traduction et notes par Chr. I., *Sources Chrétiennes* 289, 1982, 25skk.

⁹ A datáláshoz l. T. D. Barnes, "Lactantius and Constantine", *Journal of Roman Studies* 63 (1973), 29–46. Korábbi kutatók csak 318–319-re datálták a művet.

¹⁰ A korábbi véleményt képviselte N. Le Nourry („Dissertatio in Lucii Cecillii librum de mortibus persecutorum ad Donatum confessorum, Lucio Caecilio Firmiano Latantio hactenus adscriptum”, *Patrologia Latina* 7 /1710/, 840–1012; S. Brandt (“Über den Verfasser des Buches De mortibus persecutorum”, *NJPhP* 147 /1893/ 2. Meggyőzően védte meg az írás eredetiségét R. Pichon *op. laud.* 337skk. A kételkedés alapja a mű szellemiségén és különutas hagyományozásán kívül: 1) Jeromos a *De viris illustribus* 80-ban más címmel említi (*De persecutione*), mint a kézirat. 2) a kéziratban a szerző neve eltér a legtöbb más kéziratban szereplő megjelöléstől (*Cae(c)ilius Firmianus Lactantius* helyett *Lucius Caecilius*). A problémához l. F. Corsaro (*Lactantiana: sul de mortibus persecutorum de Cecilio Firmiano Lattanzio*, Catania 1970, 1–50).

¹¹ A fejezetbeosztás a mű első teljes és kritikai kiadására (C.M. Pfaff., Párizs, 1715) megy vissza.

¹² Talán az egyetlen mai kutató, aki ezzel nem ért egyet, P. Monat (*Lactance et la Bible, une propédeutique latine a la lecture de la Bible dans l'Occident constantinien*, Paris, *Etudes Augustiniennes*, 1982., 126, 266.). Kételyét azokra az eltérésekre alapozza, amelyek a két mű

– szövegünket záró – 24. fejezetet ítélte betoldásnak, ugyanabból az okból, amiért a *Rendszeres teológia* hosszabb verziójának többletét. A főművel kapcsolatos későbbi, már említett eredmények azonban ennek a fejezetnek az eredetiségét is igazolták. Az önkivonatolás azonban évszázadokra hiábavalónak bizonyult: az *Épitomét* – nem úgy, mint a terjedelmes főművet – a késői antikvitásban és a középkorban jószerével senki sem olvasta.

A kivonat műfajánál fogva egyszerűbb nyelven és személytelenebb stílusban íródott, mint a főmű. Kevesebb benne az önreflexió és az utalás az irodalmi mintákra, előzményekre. Ugyanakkor – mint az már a fentiekből is látszik – több mint egyszerű kivonat, inkább egyfajta átdolgozott és rövidített második kiadás. A Szentírás-idézetek száma és terjedelme lényegesen kisebb mértékben csökken, mint a filozófiai érveké és idézeteké – ez arra utal, hogy a kivonat célja a főművel szemben már nem a művelt pogányok meggyőzése volt, hanem inkább a keresztények megerősítése hitükben.¹³ Ugyanakkor a hétkönyves munka Szentírás-citátumai közül kimaradnak a korban legvitatottabbak, és néhány ponton a doktrína is veszít archaikus jellegéből, alkalmazkodik a nikaiai dogmák felé mutató irányzatokhoz. Az egyes témák közötti arányok a *Rendszeres teológiához* képest a mintegy egy nyolcadra zsugorított szövegben kissé eltolódnak: az első könyv összefoglalása aránytalanul hosszúvá nyúlik (az egész mű 1/5-e), míg a 2. és 5. könyveknek megfelelő részek aránytalanul rövidek. Másfelől viszont a kivonatba bekerül néhány közvetlen előzmény nélküli passzus, amelyek elsősorban pogány filozófusok korábban nem tárgyalt érveire reflektálnak.¹⁴ A két legjelentősebb bővítés a már említett 24. mellett a 63. fejezet, amely ugyancsak a rossz célját és eredetét vizsgálja, előkészítve a főmű hosszabb változatának koncepcióját.¹⁵ Fontos az a változtatás is, amit Lactantius az eszkatológia kifejtésén eszközöl: míg a *Rendszeres teológiában* a világ végét 200 éven belüli időpontra várta és úgy vélte, hogy azt Róma pusztulása és a egy keleti birodalom győzelme előzi meg, a kivonat sem Róma pusztulásáról, sem a 200 évről nem ejt szót. Mivel Lactantius a művet már Constantinus győzelme után írta, sőt valószínűleg akkor, amikor már szoros szálak fűzték az udvarhoz és magához az

között a Szentírás-idézés elveiben és a doktrínában megmutatkoznak, s amelyek szerinte kérdésessé teszik, hogy az *Épitome* a nikai zsinat előtt – s így Lactantius tollából – születhetett volna. Érveit M. Perrin („L’Authenticité lactancienne de l’*Épitomé des Institutions Divines* : à propos d’un livre récent”, *Revue des études Augustiniennes* 32 /1986/ 22–40.) alapos kritikában részesíti.

¹³ L. J. Stevenson, “The *Épitome* of Lactantius, *Divinae Institutiones*”, *Studia Patristica* vol. VII. /1966/ 291–298.

¹⁴ L. J. Stevenson, *op. laud.* Vö. Lactantius, *Épitome Divinarum Institutionum*, ediderunt E. Heck et A. Wlosok, Stuttgartiae et Lipsiae in aedibus Teubneri MCMXCIV, p. XVIIIskk.

¹⁵ L. M. Perrin “A propos du chapitre 24 de l’«*Épitomé*» des *Institutions de Lactance*,” *Revue des Etudes Augustiniennes* 27(1981) 24–37.; Lactance, *Épitomé des Institutions Divines*, Introduction, texte critique, traduction et notes par M. P., *Sources Chrétiennes* 335., Paris 1987, 34sk.)

ambiciózus császárhoz – érhető, hogy nagyobb várakozással fordul a földi jövő felé.¹⁶

Lactantius egyértelműen hitet tesz amellett, hogy a keresztény tanítás a pogány vallásossággal és bölcseséggel szemben egyszerre testesíti meg az igaz vallást és az igaz bölcsességet. Ennek a tanításnak a középpontjában Krisztus alakja áll, akiben két természet különböztethető meg: egy az Atyával egylényegű isteni és egy szenvedésnek kitett emberi természet. Az egylényegűség pontos értelme vitatott a szakirodalomban; a főmű egyes helyein ugyanis Krisztus mint az angyalok vezére szerepel, sőt, némely passzus azt sugallja, mintha Isten Krisztust utólag fogadta volna fiául. A Nikaia előtti teológus felfogása egyébként is több ponton „*archaikus*”-nak minősíthető. Krisztus isteni természetét elsősorban lélekként (*spiritus*) határozza meg, amelyről – miként korábban Tertullianusnál – nem egészen világos, hogy teljességgel anyagtalan szubsztancia-e. A korábbi görög apologétákra jellemző vonás a Szentháromság gondolatának hiánya; a Szentlélek gondolata inkább csak a próféták sugalmazásával összefüggésben merül fel.

Lactantius tanításának legalapvetőbb gondolata, hogy a pogányság minden tévelygése és a keresztényeket érő összes csapás ellenére a mindenséget Isten gondos családapaként irányítja; sőt: a gondviselés a világunkban sűrűn megjelenő rosszat is eszközként használja az ember üdvözülésére. Az „első kiadás” arra helyezi a hangsúlyt, hogy Isten csupán *megengedte* a Sátán bukását, és ezzel mind a morális mind a külső rossz megjelenését, mivel a ember így morális választásra kényszerül – márpedig az erény éppen a jó és a rossz közötti választásban és a csapások türelmes elviselésében áll. Ennek megfelelően a Sátán bukása szabad akarati aktus. Ugyanakkor már a rövidebb kéziratok is azt sugallják, hogy ha a Sátán nem bukott volna el és a rossz nem jelenik meg a világban, az emberiség ártatlan marad ugyan, de nincs tulajdonképpeni sorsa. A külső rossz ugyanis, amit az erény egyik legfőbb aspektusa, a tűrés (*patientia*) feltételez, a többiek bűnéből, a morális rosszból fakad. Ha pedig nincs mit eltűníteni az isteni parancsok teljesítése közepette, akkor az erény megpróbálatlan marad. A „második kiadás” szerint a Sátán bukása már szükségszerű előfeltétel az emberi erény tökéletesedéséhez, és ugyanezt állítja az emberi bukásról: a bűnbeesés és annak azonnali büntetése, a halandóság töltötte meg tartalommal, s tette igazán tudatossá a jó és rossz megkülönböztetését – márpedig csak ezt a tudatos megkülönböztetést lehet bölcsességnek nevezni. Így lett világossá, mi az a külső, elszenvendő rossz, amit a morális rossz választása von maga után, és mi az a külső jó, amit elnyerhetünk, ha a morális rosszat választjuk. Másfelől a jó és rossz közötti különbségtétel egyszersmind valóság és látszat megkülönböztetését is jelenti. Az első bűn és annak megtorlása fedte fel a szabad akarattal rendelkező ember számára, mi az a valódi jó, ami világunkban mindig a látszó-

¹⁶ L. J. Stevenson, *op. laud.* 295sk.s

lagos rosszal, a szenvedéssel jár együtt, és mi a valódi rossz, amit ebben az életben mindvégig a látszólagos jó, a gyönyör és a jólét fed el. A hosszabb kéziratok szerint a bűnbeesés következtében lett az ember gyermekből felnőtt, vagyis: tulajdonképpeni ember.

Az alábbiakban olvasható rész a kivonat elejéről való, a főmű első két könyvét foglalja össze. Lactantius itt rámutat a politeista mítoszok képtelen és ellentmondásos voltára. Szívesen idéz pogány költőket, akik szerinte, ha öntudatlan és talányos formában is, de az igazságot énekelték meg. (Ennek példája az embert földből gyúró Prométheusz mítosza vagy az aranykorról szóló történet, amely arra a korszakra utalna, amikor még az egyetlen Istent tisztelte az emberiség.). A többistenhit kritikájában Euhémerosz mítoszracionizáló tanítását is felhasználja: az istenek eredetileg nagy emberek voltak, akiket haláluk után tetteikért istenként kezdtek tisztelni. Előszeretettel fordítja a pogányok ellen saját filozófusai mítoszkritikai gondolatait is; a legtöbbet Cicerónak az istenek természetéről írott dialógusából és Lucretius *A természetről* című tankölteményéből merít. Ám a teológus nem elégszik meg a hamis vallás bírálatával, hanem – miként tette a főmű második könyvében – kialakulásának okait is vizsgálja. Eszerint a politeizmus a Sátán és a démonok bukásának, majd bűnös tevékenységének a következménye. Így merül fel a kérdés szemelvényünk utolsó fejezetében (24.): *miért akarta Isten, hogy a Gonosz létezzen?* A válaszhoz Lactantius a sztoikus filozófust, Khrüsziposzt idézi, aki logikai szempontból érvelt a morális rossz szükségszerűsége mellett: nem beszélhetnénk igazságosságról, bátorságról és okosságról, ha nem létezne igazságtalanság, gyávaság és oktalanság. Teológusunk azonban az argumentumot termékenyen félreértve ezt a következtetést vonja le belőle: Isten azért hozta létre egyszerre a jót és rosszat, *hogy küzdelmet hirdessen számunkra, s aki közülünk győz, azt a halhatatlanság díjával koszorúzza*. A Sátán és általában a rossz létezése tehát elsősorban etikai, pedagógiai szükségszerűség; Isten azért hozta létre a morális rosszat mint olyat és mint a külső, fizikai rossz forrását, mert az erény lényegénél fogva előfeltételezi az elviselendő külső vagy leküzdendő belső rosszat. Ezt az érvelést egészíti ki a *Teológia dióhéjban* itt nem szereplő, 63. fejezete, amely kozmológiai nézőpontból azt bizonyítja, hogy Isten természetére nézve a megoldás jár a legkisebb veszéllyel, ha a rossz létezését magára Istenre vezetjük vissza; ha ugyanis Tőle független forrást jelölünk meg (ilyen lehetne például az anyag), akkor Nála nagyobb hatalmat kell feltételeznünk. A főmű „második kiadása”, amely már a kivonattal egyidőben is készülhetett, levonja mindkét gondolatmenet tanulságait.

Fordításunk a következő kiadás alapján készült: Lactantius, *Epitome Divinarum Institutionum*, ediderunt E. Heck et A. Wlosok, Stuttgartiae et Lipsiae in aedibus Teubneri MCMXCIV. A jegyzetekhez merítettünk a kiadás kritikai apparátusából, valamint a francia kétnyelvű kiadás és az új német fordítás magyarázataiból (Lactance, *Épitomé des Institutions Divines*, Introduction, texte critique, traduction et notes par M. Perrin, *Sources Chrétiennes* 335., Paris 1987;

Lactantius, *Göttliche Unterweisungen in Kurzform*, eingeleitet, übersetzt und erläutert von Eberhard Heck und Gudrun Schickler, München – Leipzig 2001.).

A további tájékozódáshoz elsőként ezeket a munkákat ajánljuk:

- M. von Albrecht, *A római irodalom története* II. Budapest 2004, 1291–1304.;
- E. DePalma Digeser, “The Making of a Christian Empire”, Ithaka–London 2000;
- J. Fontaine, M. Perrin (éd.), *Lactance et son temps*, Paris 1978;
- Kendeffy G., “Lactantius dualista rendszere” in: Nemeshegyi P. – Rihmer Z. (szerk.), *Studia Patrum. A Magyar Patrisztikai Társaság I. konferenciája az ókori kereszténységről*, Budapest, Szent István Társulat 2002. 193–206;
- V. Loi, *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico pre-niceno*, Zürich 1970;
- M. Perrin, *L’homme antique et chrétien. L’anthropologie de Lactance 250–325*, Paris 1981;
- A. Wlosok, *Lactanz und die Philosophische Gnosis. Untersuchungen zur Geschichte und Terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung*. (AHAW) Heidelberg 1960;
- A. Wlosok, „Lactantius”, in R. Herzog (hrsg.): *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Litteratur von 284 bis 374.n.Chr.*, München 1989, 176–188.

TEOLÓGIA DIÓHÉJBAN I–XXIV

Bevezetés

Jóllehet a *Rendszeres teológia* című munka, amit annak idején az igazság és a vallás megvilágítására írtunk, úgy képzi-alakítja az olvasók gondolkodását, hogy szöbősége nem szül unalmat, de tárgyi gazdagsága sem megerhelő, Te mégis azt kívánod, Pentadius testvérem,¹⁷ hogy készítsek belőle kivonatot a számodra, nyilván azért, hogy ajánljak neked valamit és egy írásművemben – bármilyen legyen is az – ismertté tegyem a neved. **2** Engedek kérésednek, ha még oly nehéz feladatnak tartom is egyetlen könyvecskébe sűríteni mindazt, amit hét terjedelmes könyvben fejtettem ki. Hiszen egészében nézve ez a mű nem lesz igazán teljes, **3** mivel oly temérdek kérdést kell összezsúfolni benne, de elég világos sem lesz rövidsége miatt: számos érvet és példát, melyek ott oly szép számmal fordultak elő, hogy önmagukban is kitennének egy könyvet, itt szükségképpen mellőznünk kell – márpedig éppen a példák adják a bizonyítás világosságát. **4** Ha ezeket kivesszem, mennyire lehet világos,¹⁸ mennyire lehet érthető ez a könyv? Mégis, amennyire a tárgy engedi, megpróbálom a terjengősebb részeket összefogni, a hosszabbakat lerövidíteni, úgy azonban, hogy se a tárgyi gazdagság, se a világos érvelés ne lássa kárát.

I. Jelen írásomban, amelynek célja, hogy napvilágra hozzam az igazságot, elsőként ez a kérdés merül fel: létezik-e valamiféle gondviselés, mely a világot létrehozta vagy irányítja. De ebben nem is kételkedik senki, hiszen ha az egy epikureus iskolától eltekintünk, valamennyi filozófus egybehangozóan azon a véleményen van, hogy Isten alkotó munkája nélkül a világ nem jöhetett létre, kormányzó hatalma nélkül pedig nem maradhat fenn. **2** De Epicurust nem csak az összes filozófus cáfolja, hanem ellene szól minden halandó állásfoglalása és tapasztalata is. **3** Hiszen ki kételkedne a gondviselésben, ha látja, hogy az egek és a föld úgy vannak elrendezve és összeállítva, hogy minden együtt ne csupán csodálatos szépséget és rendet alkosson, hanem az emberek hasznát és a többi élőlény javát is szolgálja? És ami ésszerűen marad fenn, annak létrejönnie is ésszerűen kellett.¹⁹

II. Minthogy bizonyosan létezik gondviselés, a következő kérdés az, hogy egy isten van-e, vagy több. Itt már nagy a bizonytalanság, és nem csak az egyes emberek, hanem a különböző országok és népek véleménye is eltér egymástól. **2**

¹⁷ Pentadiusról semmit sem tudunk. A „testvér” megszólítás utalhat vértestvéri viszonyra éppúgy, mint hittestvéri vagy baráti kapcsolatra.

¹⁸ Hiányzik egy szó a kéziratból, s a hiányt nem pótolja javaslattal a fordítás alapjául szolgáló kiadás. Itt a Brandt-féle első kritikai kiadásban (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* XIX, 1890) javasolt *clarum*ot adtuk vissza. Más javaslatokat követve írhattuk volna a *hasznos* (utile) vagy az *igaz* (verum) szót.

¹⁹ Az ésszerű, ésszerűség szavakkal a „ratio” kifejezést adjuk vissza, amely kifejezést máshol észnek vagy értelemnek fordítunk.

Ám aki az ésszerűséget követi, meg fogja érteni, hogy csak egyetlen uralkodó és csak egyetlen atya létezhet. Ha ugyanis az isten, aki mindent alkotott, egy személyben uralkodó és atya, akkor szükségképpen egy, és csak így lehet a mindenség feje és forrása. **3** A világ egésze csak úgy állhat fenn, ha minden egynek van alávetve, ha egy valaki áll a kormányrúdnál, ha egy valaki tartja kezében a gyeplőt és mindent, mint egyetlen nagy elme a tagokat, úgy igazgat. Ha sok király van a méhrajban, a méhek elvesznek vagy szétszóródnak, mialatt „*izgága haraggal felkavarog két hadfő közt a csaták tüze*”.²⁰ **4** Ha több vezér van a nyájban, addig harcolnak, míg az egyiké nem lesz az uralom. Ha sok fővezér van a hadseregben, a katonák nem tudnak engedelmeskedni, mivel egymásnak ellentmondó parancsokat kapnak – de nem alkothatnak egységet vezető nélkül sem, mert akkor ki-ki a maga jelleme szerint próbál boldogulni. **5** Így van ez a mindenség államában is: ha nem volna egy irányítója, aki egyszerre mind alkotója is, vagy már összeomlott volna ez az egész alkotmány, vagy fel sem épülhetett volna.

6 Meg aztán azért sem nyugodhat sok isten vállán a mindenség, mivel mindegyiküknek megvan a maga külön feladata és hatásköre. Tehát egyiket sem lehet mindenhatónak nevezni – márpedig ez az isten legáltalálabb jelzője – mert mindegyik csak arra lesz képes, ami az ő hatáskörébe tartozik, a többi dolgába bele sem mer fogni. **7** Ahogy Vulcanus nem akarja a vizet bitorolni, úgy Neptunus sem a tüzet, ahogy Ceres nem a mesterségeket, úgy Minerva sem a termőföldet; ahogy Mercurius nem a fegyvereket, úgy Mars sem a lantot; ahogy Iuppiter nem az orvostudományt, úgy Asclepius sem a villámokat – előbb viseli el, hogy más vesse rá, mint hogy maga hajítana el egyet.²¹ **8** Ha tehát nem képes mindegyik mindenre, akkor kevesebb az erejük, kisebb a hatalmuk. Márpedig istennek azt tarthatjuk, aki az egész, s nem azt, aki parányi rész felett gyakorol hatalmat.

III. Tehát egy az Isten, tökéletes, örök és romolhatatlan, hatást nem szenved, és semmilyen létezőnek vagy hatalomnak nincs alávetve, hanem egymaga mindent birtokol, mindent irányít. Emberi értelem²² meg nem ítélni, halandó nyelv meg nem nevezheti, mert fenségesebb és hatalmasabb annál, minstem, hogy emberi gondolat vagy szó megragadhatná.²³ **2** De a filozófusok, a költők és a jóskok is – az Egy-Isten prófétáiról és hirdetőiről most nem beszélek – egyetlen istenség mellett tanúskodnak. **3** Orpheus „legfőbb istent” említi, aki „az eget és a Napot a többi csillaggal együtt, aki a szárazföldet és a tengereket megalkotta”.²⁴

²⁰ Vergilius, *Georgica* 4, 68. Lakatos István fordítása alapján.

²¹ Utalás arra, hogy a mítosz szerint Aszklepioszt Iuppiter villámcsapása ölte meg, amiért feltámasztotta Hippiólüthoszt.

²² „Értelem”-nek itt a *sensus* szót fordítottuk, ami Lactaniusnál sok mindent jelent: pl. érző képességet, érzékelést, észlelést, felfogó képességet és értelmet.

²³ Vö. Platón, *Timaios* 28 c

²⁴ *Orphica*, fragmenta 73; 88 Kern

4 A mi Marónk hol léleknek, hol szellemnek nevezi a legmagasabb rendű istent, s e szellemről azt állítja, hogy mintegy az egész világ tagjaiban előmlött, s így visz mozgást annak tömegébe.²⁵ Ugyancsak ő mondja, hogy az isten szétfut az ég magasán, szárazföldek és tengerek tájain, és minden lelkes lény belőle meríti létét.²⁶ 5 Ovidius is jól tudta, hogy a világot az istenség alkotta meg, akit hol a világ megmunkálójának,²⁷ hol építőjének²⁸ nevez.

IV. De térjünk rá inkább a filozófusokra, akiknek szilárdabb tekintélyt szoktak tulajdonítani, mint a költőknek. Plato az egyeduralom mellett foglal állást, mondván, hogy a világot egyetlen isten hozta létre és tette tökéletessé. 2 Az ő hallgatója, Aristoteles úgy tanítja, hogy egyetlen értelem felügyeli a világot. Antisthenes szerint egyetlen természet-isten kormányozza a mindenséget. 3 Hosszadalmas lenne felsorolni, mit hirdetett a legfőbb istenről a régebbiek közül Thales, Pythagoras és Anaximenes, vagy később a sztoikusok, Cleanthes, Chrysippus és Zeno, vagy nálunk a sztoikusokat követő Seneca és maga a nagy Cicero. Ők amellet, hogy megpróbálták meghatározni Isten lényegét, mind azt állították, hogy egyedül ő uralkodik a világ felett és nincs alávetve semmilyen létezőnek.²⁹

4 Mercurius, akit erénye és számos tudományban való jártassága miatt méltán neveznek Trismegistusnak, s aki mind tudásban, mind időben megelőzte a filozófusokat, és akit Egyiptomban istenként tisztelnek, nos ő, amikor az egyetlen istent véget nem érő dicséretekkel halmozza el, “úrnak és atyának” nevezi,³⁰ akinek “nincs neve, mivel nem szorul rá megkülönböztető elnevezésre, ha egyszer egyetlen, és nincsenek szülei, mert önmagától önmaga által van.”³¹ 5 A fiához írott művét így kezdi: „Istent megérteni is nehéz, megnevezni pedig lehetetlen, mivel nem foghatja fel a tökéletlen a tökéletest, a látható a láthatatlant.”³²

V. Beszelnünk kell még a jósookról. Varro tíz Sibyllát sorol fel: “az első a perzsiai, a második a Lybiai, a harmadik a delphii, a negyedik a cimmeric, az ötödik az erythreai, a hatodik a samusi, a hetedik a cyméi, a nyolcadik a hellespontusi, a kilencedik a frígiai, a tizedik a tiburi, akit Albuneának neveznek.

²⁵ Vergilius, *Aeneis* 6, 724–7. Lakatos István fordítása alapján.

²⁶ *Georgica* 4, 221–4. Lakatos István fordítása alapján.

²⁷ *Metamorphoses* 1. 57. Devecseri Gábor fordítása alapján.

²⁸ *Metamorphoses* 1. 79. Devecseri Gábor fordítása alapján.

²⁹ A görög filozófusokra nézve Lactantius itt elsősorban Cicero *Az istenek természete* c. dialógusában olvasható filozófiatörténeti összefoglalásra támaszkodik, (1,25–42.), akárcsak Minucius Felix (*Octavius* 19,3–20.) Ami magát Cicerót illeti, elsősorban ugyanennek a műnek egy fejezete (2,77), valamint a *De legibus (Törvények)* 1, 22. Senecához vö. frg. 16, 26 Haase.

³⁰ Vö. *Aszklépiosz*, 20 (*Corpus Hermeticum* /CH/II 320, 11–12. 321.4 Nock-Festugière). A hermetikus írások itt a filozófiai művek között szerepelnek, a *Rendszeres teológiában* azonban Lactantius még mint isteni vagy majdnem isteni tanúbizonyságokra hivatkozott rájuk.

³¹ Vö. CH IV 107 (frg. 4c)

³² Vö. CH III 2–3 (frg. I 1)

2 A cyméinek három könyve van, melyek Róma sorsát foglalják magukban és titkosak, az összes többtől csak egy-egy maradt fenn és forog közkézen, de közülük csak az Erythreai Sibylla tüntette fel az igazi nevét, aki állítólag a troiai háború idejében élt, a többiek könyvei összekeveredtek”³³

3 Az említett Sibyllák az egyetlen cyméi kivételével, akit csak a tizenötök³⁴ olvashattak, mind amellet tesznek tanúságot, hogy „az isten egyetlen uralkodónk, alkotónk és atyánk, akit nem nemzett senki, hanem önmagának gyermeke, aki mindöröktől fogva volt és mindörökké lesz, ezért őt kell egyedül imádni, őt kell egyedül félni, őt kell egyedül minden élőlénynek tisztelni”.³⁵ **4** Megnyilatkozásaikat nem tudtam tömöríteni, ezért mellőztem. **5** Ha kíváncsi vagy rájuk, egyenesen a Sibylla-könyvekhez kell fordulnod. Most menjünk tovább.

VI. Ez a sok-sok jelentős tanúbizonyság meggyőzően alátámasztja, hogy egyetlen királyi hatalom kormányozza a világot, melynek kezdete elgondolhatatlan, lényege kimondhatatlan. Tehát ostobák azok, akik azt gondolják, hogy istenek születhettek szerelmeskedésből. **2** A nemek különbözőségét és a testi kapcsolatot azért adta Isten az embereknek, hogy az utódok egymást követő során át a faj egésze fennmaradhasson. **3** A halhatatlanoknak viszont mi szüksége van nemre és utódnemzésre, ha egyszer sem a gyönyört, sem a pusztulást nem ismerik?³⁶ **4** Ezek az állítólagos istenek köztudomásúlag közönséges emberek módjára megszülettek és gyermekeket nemzettek, tehát csakis halandók lehettek. Mégis elhitték róluk, hogy istenek, mert nagy hatalmú királyok voltak, akik oly sok jót tettek az emberekkel, hogy haláluk után isteni tiszteletben részesültek, templomokat és szobrokat emeltek nekik, és századokon át szerte a világon a halhatatlanok között tartották őket számon.

VII. De még ha minden nép szilárdan hiszi is róluk, hogy istenek, cselekedeteik, melyeket a költők és a történetírók örökítettek meg, világosan megmutatják, hogy emberek voltak. **2** Hogy Hercules mikor élt, azt ki ne tudná, hisz nem csak az argonauták hajóján volt ott, hanem Priamus apját, Laomedont is ő ölte meg hitszegő módon Troia bevétele után. Az azóta eltelt idő mintegy 1500 évre tehető. De forrásaink szerint még csak nem is tisztességes születésű, hanem Alcimena házasságtörésének volt a gyümölcse.³⁷ Vétkeivel aztán apja nyomdokaiba szegődött: sem nőtől, sem férfitől nem tartóztatta meg magát soha, s nem annyira dicsőségvágyból, hanem inkább bujaságból járta be keresztül-kasul a földkerekséget; nem szörnyeket akart megölni, hanem gyermekeket akart nem-

³³ Varro, *Antiquitates rerum divinarum*, frg 56 a Cardauns

³⁴ A szent szertartások végzéséért felelős, tizenöt férfiből álló testület (*quindecimviri sacris faciundis*) volt hivatva a Sibylla-jóslatok értelmezésére.

³⁵ Vö. *Oracula Sibyllina* Frg. 1, 15–17 Geffcken. 8,377.

³⁶ A testi gyönyört Lactantius Isten adományának tartja, amit „jól kell használni”: utódnemzésre a házasságon belül. *L. inst.* 6,19,6.

³⁷ A csábító Iuppiter volt.

zeni.³⁸ **4** S bármily győzhetetlen volt, Omphale nimfa mégis diadalt aratott felette, sőt, Héraklész még buzogányát és oroszlánbőrét is átadta neki, majd női ruhába bújva az asszony lábai elé vetette magát és minden parancsát teljesítette. Később elborult elmével őrijongve lemészárolta kicsiny gyermekeit és feleségét, Megarát. **5** Végül, amikor felvette az újabb feleségétől, Deianirától kapott köntöst és egész testét fekélyek borították, túrhetetlen fájdmában az Oeta hegyén máglyát rakott és élve elégette magát. Tehát még ha bátorsága miatt istennek hihetné is valaki, efféle tettei miatt mindenképpen embernek kell gondolnunk.

VIII. Aesculapiusról Tarquitiusz írja, hogy ismeretlen szülőktől származott, ezért kitették, majd vadászok szedték fel és anyakutya emlőin nevelkedett, később pedig Chiro gondjaira bízták. **2** Végül, amikor éppen Epidaurusban tartózkodott, mint Cicero írja, halálra sújtotta egy villám, és Cynosyraeban temették el.³⁹ Apja, Apollo nem szégyellte más nyáját legeltetni, hogy feleséget szerezzen magának,⁴⁰ amikor pedig óvatlanul saját szeretett fiának vesztét okozta, „ő maga írta jaját” egy virágra.⁴¹ **3** Marstól, a nagy hőstől sem állt távol a házasságtörés bűne, hiszen szeretőjével együtt gúzsba kötve került közszemlére. Castor és Pollux is megkapta a büntetését, amiért mások feleségét elrabolták, és Homerus költői képzelgés nélkül, hitelesen leírja, hogy meghaltak és eltemették őket.⁴² **4** Mercurius, aki Venusszal hermafroditát nemzett, azzal érdemelte ki az isteni rangot, hogy feltalálta a lantot és a birkózócsarnokot. **5** Liber atya, amikor India legyőzése és meghódítása után Cretán át vezetett az útja, a tengerparton megpillantotta Ariadnét, akit Theseus megbecstelenített, majd otthagytott. Ekkor Liber szerelemre lobbant iránta, feleségül vette, és koszorúját – amint a költők mondják – csillagok képében az égbe repítette. **6** Maga az istenek anyja pedig, amikor férje menekülése és halála után Phrygiában időzött, vénséges özvegy léteére szép ifjúban töltötte kedvét, majd, amikor az hűtlenné vált hozzá, nemiszervét levágva eunuchhá tette. Ezért leli örömét most is a *gallus* papokban.⁴³

IX. Ceres nem úgy szülte Proserpinát, hogy kicsapongást követett el? Latona nem úgy az ikerpárt, hogy bűnbe esett? Venus, aki egyaránt kiszolgált az istenek és az emberek vágyait, amikor Cypruson uralkodott, feltalálta a kék-

³⁸ Talán utalás a magát Heracliusnak neveztető Maximianus életmódjára. Vö. *A keresztényüldözők haláláról* 8,5–6. Héraklész részletekbe menő leleplezése mögött valószínűleg a Maximianus iránti ellenszenv áll, ahogy Iuppiter bírálata is a 10. fejezetben részben a *Iovius* nevet felvevő Diocletianus ellen irányul.

³⁹ Cicero, *Az istenek természetéről* 3,57.

⁴⁰ Bizonytalan utalás. A „feleség” szót egyes értelmezők Apollón barátjára, a Pheraiban uralkodó Admétoszra vonatkoztatják, míg Heck és Shickler kommentárja szerint Lactantius Apollón közreműködésére utal Iokaszté megszerzésében nem magának, hanem Admétosznak.

⁴¹ Apollón véletlenül diszkosszal eltalálta fiát, Hüakinthoszt. Vö. Ovidius, *Metamorphoses* 10.215. Devecseri Gábor fordítása alapján.

⁴² *Ilias*, 3, 243.

⁴³ Kübeléről van szó, akinek mítoszbeli szerelme Attisz, papjai a herélt *gallusok*.

nők mesterségét és megparancsolta az asszonyoknak, hogy bocsássák áruba testüket, ne egyedül legyen a világ szégyene. **2** Vagy a szűz Minerva és Diana talán valóban érintetlenek? Akkor honnan ugrott elő Erichtonius? Talán Vulcanus a földre ontotta magvát és onnan nőtt ki ez az ember, mint valami gomba? **3** Vagy az a másik miért számúzta Hippolytust akár titkos lakóhelyre, akár egy asszonyhoz, hogy az az ember nem járta ligetekben egyedül tengesse napjait és *Virbius*ra változtassa nevét?⁴⁴ Mit jelent mindez, ha nem valami ocsmányságot, amit a költők nem mernek kimondani?

X. Meg aztán itt van mindannyiuk atyja, aki szerintük a legnagyobb hatalommal bír az égben. Miféle tisztesség volt benne, amikor atyját, Saturnust elűzte királyságából, s amikor már elmenekült, fegyverrel üldözőbe vette? Miféle mértéktartás, amikor a kicsapongások minden nemét gyakorolta? **2** Hiszen ő taszította a házasságtörés bűnébe jeles férfiak asszonyait, Alcimenat és Ledát, és ő volt az is, aki szépségétől rabul ejtve vadászat közben magához ragadta és női szerepbe kényszerítette a már a férfi-létre készülő ifjút.⁴⁵ Minek is soroljam, hány szüzet becstelentett meg? Hogy mily számosan voltak, azt fiainak sokasága is mutatja. **3** Egyedül Thetistől tartóztatta meg magát, mert úgy szolt a jóslat, hogy akit majd ő szül, hatalmasabb lesz apjánál. Leküzdötte hát szerelmét, nehogy szülessen valaki, aki nála hatalmasabb. Nyilván, mert tudta, hogy ereje, fensége, hatalma nem tökéletes, és félt, hogy az esik meg vele is, amit ő tett az apjával. **4** Miért nevezik akkor legjobbnak és leghatalmasabbnak,⁴⁶ ha egyrészt bűnökkel mocskolta be magát – tehát igazságtalan és gonosz –, másrészt félt a hatalmasabbtól – tehát gyenge és fogyatékos?

XI. Erre valaki azt mondhatná: mindez csak a költői képzelet műve. Ám amikor a költők kitalálnak valamit, nem teljes mértékben hazudnak, hanem azt burkolják képekbe, akárha sokszínű lepelbe, ami valóban megtörtént. Eddig terjed a költők szabadsága: nem valami teljesen újat találnak ki – ez ízetlen hazudozás volna – hanem valós tényeket másítanak meg ésszerű módon. **2** Azt mondják például, hogy Juppiter aranyesővé változott, hogy Danaét becsapja. Mi itt az aranyeső? Nyilván a temérdek aranypénz, amit Danaének felajánlott és az ölébe öntött, hogy ezzel a magas jutalommal rontsa meg a szűz esendő lelkét. **3** Ganymedest sas alakjában rabolta el. Mi itt a sas? Természetesen a légió, mivel ennek az állatnak a képe a légiók jelvényéül szolgál. Európát bika képében rabolta el? Mi az a bika? Nyilván egy hajó, melyen bika alakú volt a védőisten szobra. **4** Hasonlóképpen Inachus lánya sem tehéné változva hajózott át Egyiptomba,⁴⁷ hanem tehén alakú hajóval menekült el Iuno haragjától. Amikor aztán

⁴⁴ Vö. Vergilius, *Aeneis* 7, 774–777.

⁴⁵ T.i. Ganümedészt. Vö. Vergilius, *Aeneis* 155skk.

⁴⁶ Iuppiternek mint római állami istennek a hivatalos melléknevei: *optimus, maximus*.

⁴⁷ Inakhosz lánya Zeusz egyik szerelme, Io, aki, miután Iuno büntetésből tehéné változtatta, Egyiptomba menekült.

megérkezett, belőle lett az az Isis, akinek a hajójánál minden év meghatározott napján ünnepeket rendeznek a menekülés emlékére.

XII. Láthatod hát, hogy a költők nem mindent kitaláltak, hanem bizonyos dolgokat képiesen fejeztek ki, vagyis miközben sok igazat mondtak, egyes embereket isteneknek tüntettek fel és természetfeletti hatalommal ruházták fel őket. Ezt teszik például, amikor ezeknek az embereknek a királyságairól beszélnek. **2** Ha Iuppiterről azt mondják, hogy sorshúzás révén az égnek lett a királya, vagy az Olympos hegyre gondolnak, ahol a legendák szerint később Iuppiter és Saturnus lakott, vagy a keleti égtájra, amely mintegy értékesebb, mint az úgymond silány Nyugat, mert ott dereng fel a napfény.⁴⁸ Hasonló okból mondják azt is, hogy Pluto az alvilágot nyerte el, Neptunusnak pedig a tenger jutott – ő foglalta el ugyanis a tengerpartot az összes szigettel együtt.

3 Így színeznek ki a költők sok mindent. Akik ezt nem tudják, hazugsággal vádolják őket – legalább is szóban, mert valójában hisznek nekik. Amikor istenszobrokat mintáznak, és mint férfiakat és nőket ábrázolják őket, egyeseket férj vagy feleség, másokat szülő vagy gyerek alakjában, akkor éppenséggel igazat adnak a költőknek. Hiszen ezek a családi viszonyok nem létezhetnének közösülés és nemzés nélkül.

XIII. De hagyjuk a költőket, és térjünk rá a történetírára, amit egyrészt a tárgyi hűség, másrészt a beszámoló korai keletkezése hitelesít.

2 A távoli múltban élt messenai történetíró, Euhemerus volt az, aki a régi templomok szent feliratairól kigyűjtötte Iuppiter származását, tetteit és valamennyi utódát. Ugyanígy a többi isten szüleit, szülőhelyét és tetteit is feljegyezte, hogy miképpen uralkodtak, hogyan haltak meg és hol vannak eltemetve. **3** A történeti művet Ennius fordította latinra, innen valók e szavak: „Ez tehát, amiként írtuk, Iuppiter családfája és rokonsági köre. Így hagyta ránk a szent felirat.”⁴⁹ **4** Ennél fogva ugyancsak Euhemerostól származnak a következők is: „Miatán ötször körbeutazta a földet, barátai között királyságokat osztott ki, törvényeket adott az embereknek, és még sok más jó cselekedetet vitt végbe, melyekkel halhatatlan dicsőséget és örök nevet vívott ki magának, Cretán megváltoztatta életét, vagyis eltávozott az istenek közé. Sírja ott van Cretán, Cnossus városában, és régi görög betűkkel ez a felirat áll rajta: ZAN KRONOY, ami annyit tesz: Iuppiter, Saturnus fia.”⁵⁰

5 A fenti idézetek alapján egyértelmű, hogy ember volt és a földön uralkodott.

⁴⁸ Keletet és Nyugatot Lactantius saját nevében állítja szimbolikusan szembe egymással a *Rendszeres teológia* 2,9,5.10-ben, csak ott a Kelet az egyetlen Istent, a Nyugatot a Sátánt jelképezi.

⁴⁹ Ennius, *fragmenta varia* 80–82 (Euhemerus, frg. 3) Vahlen.

⁵⁰ Ennius, *fragmenta varia* 132–141 (Euhemerus, frg. 11) Vahlen

XIV. Térjünk most rá az előzményekre, hogy felfedjük az egész tévedés eredetét. A hagyomány szerint Saturnus az égtől és a földtől született.⁵¹ **2** Ez teljességgel hihetetlen, a hagyomány mégsem ok nélkül alakult ki. Aki viszont az okot nem ismeri, az az egészet mesebeszédnek fogja tartani. **3** Hogy Saturnusnak Uranus volt apja, azt széltében-hosszában beszéljük, de Trismegistustól is tudjuk, és a *Szent történet*⁵² is ezt tanítja. **4** Amikor Trismegistus azt mondja, hogy „csak maroknyi tökéletes tudású férfi volt”, közöttük említi „rokonait”, Uranust, Saturnust és Mercuriust.⁵³ Euhemerus is feljegyzi, hogy először Uranus uralkodott a földön, egész pontosan ezekkel a szavakkal: „Legeslegelőször Caelusé volt a legfőbb hatalom a földön. Ezt a királyságot testvéreivel együtt alapította és nyerte el.”⁵⁴***

5 *** az emberek tévedésből, balga jóindulattal isteni hatalmat tulajdonítottak neki.

XV. Szóltam azokról a vallási hiedelmekről, melyek minden népnél elterjedtek. Most azokról az istenekről szólok, melyek csak a rómaiaknál vannak meg. **2** Ki ne tudná, hogy Faustulus felesége, Remus és Romulus dajkája, akinek a tiszteletére a Larentinaliát⁵⁵ alapították, a testét bocsátotta áruba? Ezért is nevezték el Farkasszukának⁵⁶ és ezért ábrázolták ennek a vadállatnak a képében. **3** Faula és Flora is kéjnök voltak. Az egyik, amint Verrius írja, Hercules szajhája volt, aki, miután testével hatalmas vagyont szerzett, a népet tette meg örökösévé, és ezért rendezik az ő tiszteletére a Floralia játékaikat. **4** Tatius felszentelt egy női szobrot, amit a Cloaca Maximán találtak, és elnevezte Cloacina istennőnek.⁵⁷ **5** Amikor a gallok ostromolták a várost, a rómaiak a nők hajából fontak kötelet, s emiatt állítottak oltárt és templomot Venus Calvának.⁵⁸ Ahogyan Iuppiter Pistornak is, mert álmukban azt tanácsolta nekik, hogy összes gabonájukból süssenek kenyeret és azt hajítsák le az ellenségre, akik ettől el is veszítették a reményt, hogy a rómaiakat éheztetéssel megadásra kényszeríthetik, s azonnal felhagytak az ostrommal. **6** Tullius Hostilius Rettetés és Döbbenet néven alko-

⁵¹ Vö. Hésziodosz, *Az istenek születése* 137.

⁵² Ennius Ehémerosz-fordításának címe: *Sacra historia*.

⁵³ CH IV 108 (frg. 5b); vö. I. 115, 5-8 (serm. 10,5) Nock-Festugiére.

⁵⁴ Ennius, *fragmenta varia* 60-61 (Euhemerus, frg. 1) Vahlen. Itt elveszett a kódexből mintegy három fejezetnyi szöveg, amely a *Rendszeres teológia* 1,18-19. fejezeteit foglalhatta össze, tehát feltehetőleg Héraklész isteni tiszteletének ésszerűtlen voltát ecsetelte. A lacuna túlsó partjának fordításhoz Pfaff apró kiegészítését és a *Rendszeres teológia* 1,18,6.-ot vettük alapul.

⁵⁵ Elterjedtebb nevén Larentalia: Római halotti ünnep december 23-án, eredetileg a Laroknak szentelve.

⁵⁶ A *lupa* szó nőtényfarkast és kéjnököt egyaránt jelent.

⁵⁷ A Cloaca Maxima Róma legfőbb szennyvízcsatornája volt, Cloacina, akinek temploma a Forumon volt található, talán Venus egyik aspektusával azonosítható.

⁵⁸ Azaz: Kopasz Venusnak.

tott isteneket.⁵⁹ Hívek járulnak Értelemhez⁶⁰ is, ami ha meg volna bennük, sohasem jutott volna eszükbe istenként imádni. Tisztesség és Erény Marcellus találmányai.

XVI. De a szenátus még más mondvacsinált isteneket is bevezetett: Reményt, Hűséget, Egyetértést, Békét, Szemérmet és Tisztességtudást.⁶¹ Ezeknek eredetiben kell ott lenniük az emberek szívében, s lám hamis másaik magasodnak templomfalak között.

2 Mégis, noha az emberi lelken kívül semmilyen létezéssel nem bírnak, inkább elviselném, hogy őket tiszteljük, mint a gabonarozsdát és a lázat⁶² – ezeknek káromlás járna ki, nem tisztelet – vagy mint a kemencét és a Fornacalia⁶³ istenszobrait, mint a Trágyaistent, aki először mutatta meg, hogyan kell ganéjjal termőbbé tenni a talajt, mint a Néma Istennőt,⁶⁴ aki a Larokat szülte, mint Culinát, aki a csecsemők bölcsője felett örködik, mint Cacát, aki Herculesnek beszámolt a marhalopásról, hogy az megölje testvérét.⁶⁵ És még hány nevetséges szörnyeteget kitaláltak, akikről restellek beszélni! Terminust mégsem hagynám ki szívesen, hiszen róla azt állítják, hogy még a Capitoliumi Iuppiternek sem enged, pedig csak egy ormótlan kődarab.⁶⁶ A határok őrének tartják, és állami ünnepségen könyörögnek hozzá, hogy ő, „a Capitolium mozdíthatatlan sziklája” védje meg és terjessze ki a birodalom határait.

XVII. Mindezt a sok bugyutaságot Faunus vezette be Latiumban, aki nem csak nagyapjának, Saturnusnak rendelt el véres áldozatot, hanem atyja, Picus számára is isteni tiszteletet követelt, sőt feleségét és egyszersmind nővérét, Fenta Faunát is az istenek közé emelte és elnevezte Jó Istennőnek. Később Rómában Numa, aki a tanulatlan földművesek fejét új babonákkal tömte tele, papi testületeket hozott létre és minden egyes házhoz és nemzetséghez isteneket rendelt, hogy a féktelen nép figyelmét a hadakozástól elterelje. Ezért gúnyolta ki Lucilius azoknak az oktalanságát, akik alaptalan babonáknak hódolnak:

*Rettegi ő mumusát, Faunus, s Numa torz Lamiáit.
Őket rettegi csak, s minden vagyonát felajánlja.
Mint csöppség, ki a bronzszobrokban is emberi lényt lát,*

⁵⁹ Pallor, Pavor.

⁶⁰ Mens.

⁶¹ Spes, Fides, Concordia, Pax, Pudicitia, Pietas.

⁶² Robigo és Febris, elhárító célú istenfogalmak. A Robigaliát áprilisban tartották.

⁶³ A Fornacalia Fornax istennő ünnepe februárban.

⁶⁴ Dea Muta, a Larok anyja.

⁶⁵ Ti. Cacust.

⁶⁶ A terminus határkövet jelent, amely az egyes birtokokat választotta el egymástól. A hagyomány szerint a Capitolium helyén állt egy Terminus istenhez kötődő kultikus célú gránittömb állt, amit még Tadius emelt, s amit a Capitolium építésekor nem volt szabad elmozdítani. Terminus temploma ezért a Capitoliumon volt Iuppiteré mellett. L. Ovidius, *Római naptár* 2,666skk.

*épp ilyen az, ki a szobrászművet tiszta valónak
képzeli és nem kéltli: a márványmellkas is érez.
Mű minden, s kitalált, mit a festők műhelye érlel.⁶⁷*

Tullius is arról panaszkodik *Az istenek természetében*, hogy „költött és kitalált isteneket” vezettek be és innen származtak a „a hamis vélekedések, a zavaros téveszmék és csaknem vénasszonyos babonák”.⁶⁸ Ez a véleményt már csak azért is komolyan fontolóra kell venni, mert aki kifejtette, az filozófus és pap volt egy személyben.⁶⁹

XVIII. Beszéltünk az istenekről. Most a szertartásokról, áldozatokról és istentiszteletekről kell szólnunk. Teucus úgy rendelkezett, hogy a ciprusi Iuppiternek rendszeresen emberáldozatot mutassanak be. Dianának is Tauruson feláldozták az idegeneket. **2** Iuppiter Latiaris jóindulatát ugyancsak emberi vérről lehetett kieszközölni. Saturnusnak Apollót jelképező hatvanéves embereket dobnak a Tiberisbe.⁷⁰ **3** Szintén Saturnusnak áldoztak gyermekeket a karthagóiak, sőt, amikor vereséget szenvedtek a szicíliaiaktól, kétszáz nemes származású fiút öltek le engesztelő áldozatul. **4** De az sem emberibb, amit Magna Maternek és Bellonának tesznek meg papjaik, akik nem más vérről, hanem a sajátjukkal áldoznak: vagy levágják nemi szervüket, miáltal megszűnnek férfiak lenni, de nőkké sem változnak, vagy töből levágják karjukat és az undorító oltárokat önnön vérükkel fröcskölnek tele. De hagyjuk a véres szertartásokat és nézzük a szelídebbeket. Isis szertartásai kizárólag azt szemléltetik, miképpen vesztette el és találta meg kisfiát, akit Osirisnek mondanak. **6** Először a papok és szolgák leborotvált testtel a mellüket verik és sírva, jajveszékelve keresgélnek – így utánozzák az anya szenvedését – majd pedig a Kutyafejű⁷¹ megtalálja a gyermeket, s a gyászos szertartás vigasságba torkollik. **7** Ehhez hasonló Ceres misztériuma, melyen egész éjszaka lobogó fáklyákkal keresik Proserpinát, és amikor megtalálták, az istentisztelet lakodalmi örvendezésbe és fáklyadobálásba torkollik. **8** A lampsacusiak szamarat ölnek le Priapusnak, mivel azt az állatot tartották megfelelő áldozatnak, amely hímtagja méretét tekintve felveszi a versenyt azzal, akinek szánják. **9** Lindus rhodusi város, ahol Herculest átkokkal ünneplik. Amikor ugyanis Hercules egy földművestől ellopta a marháját, majd feláldozta őket, az szidalmakkal bosszulta meg a rajta esett sérelmet, később pedig ezt az embert megtették papnak és elrendelték, hogy ő és utódai ugyan-

⁶⁷ Lucilius 484–489 Marx

⁶⁸ Cicero, *Az istenek természetéről* 2,70. (Havas László fordításának felhasználásával.)

⁶⁹ Itt valószínűleg Cottáról van szó, a Cicero-dialógusnak arról a szereplőjéről, aki az akadémiai szkepticizmust képviseli, és tagja volt a pontifexek testületének. De utalhat itt Lactantius magára Ciceróra is, aki *auguri* tisztséget viselt.

⁷⁰ Lactantius itt rosszul emlékszik: a hatvanéveseket a dodonai Iuppiter helyett dobták a Tiberisbe áldozatul Saturnusnak. Vö. Macrobius, *Saturnalia* 1,7,28.

⁷¹ A sakálfejű egyiptomi istenről, Anubiszról van szó.

ezekkel az átkokkal tartás meg Hercules ünnepét. **10** A cretai Iuppiter misztériuma pedig arról szól, hogyan csenték el apjától mint csecsemőt és hogyan nevelték fel. Egy kecskét vezetnek elő, mivel Amalthea is egy kecske tejével táplálta kisfiút. Ugyanitt az Istenek Anyjának is szertartást mutatnak be. Minthogy ugyanis annak idején a Corybas papok sisakjuk zörgetésével és pajzsuk döngetésével nyomták el a fiú sírását, a mai szertartások ezt az eseményt idézik fel, csak éppen a sisakok helyett cymbalonok, a pajzsok helyett pedig tympanonok ütögetésével akadályozzák meg, hogy Saturnus meghallja a gyermeksírást.

XIX. Ennyit az istentisztelet formáiról. Most vizsgáljuk meg a vallásos hagyományok eredetét és tárjuk fel, kik és mikor alapították őket. **2** Didymus az Exegészis Pindariké című írásában azt írja, Melisseus krétai királynak volt két lánya, Amaltheia és Melissa, és ők táplálták Iuppitert kecsketejjel és mézzel. **3** Ez a Melisseus vezette be – írja Didümosz – az új istentiszteletet, a felvonulást az istenszobrokkal, és ő áldozott először az isteneknek, nevezetesen Vestának, azaz Tellusnak. Ezért mondja a költő: „először a földet majd meg az istenek anyját”.⁷² **4** Euhemerus a *Szent Történet*-ben azt írja, hogy Iuppiter uralomra kerülése után sok helyen saját magának emeltetett templomot. Amikor ugyanis bejárta a világot, valahányszor megérkezett egy lakott helyre, a nép vezetőjével megszerettette magát és vendégbarátságot kötöttek. Hogy ezeknek a barátságoknak az emléke fennmaradjon, vendégbarátainak meghagyta, hogy alapítsanak neki templomot és évenkénti ünnepet tartsanak a tiszteletére. Így terjesztette el a föld minden táján nevének tiszteletét. **5** Hogy mikor éltek ezek az emberek, az könnyen kiszámítható. Thallus ugyanis azt írja történeti művében, hogy a Babilonban istenként tisztelt Belus asszír király, aki kortársa és barátja volt Saturnusnak, 322 évvel a troiai háború előtt született. Ilion elfoglalása óta 1370 év telt el, tehát világos, hogy nincs még 1800 esztendeje annak, hogy az istenek tiszteletét újdonságképpen bevezették és az emberi nem téveszmék áldozatává vált.

XX. Joggal emlegetik hát a költők, hogy véget ért az aranykor, mely Saturnus uralkodása alatt ált fenn. Akkor ugyanis semmiféle isteneket nem imádtak, mert még ismerték az egyetlen-egy Istent. **2** Amikor bronz-, fa- és kőszobrokat tisztelve földi és esendő istenek igájába hajoltak, akkor lett vége az aranykornak és köszöntött be rögtön a vaskor. **3** Azáltal ugyanis, hogy elfelejtkeztek az egyetlen Istenről, s így eltépték az emberi társadalom egyetlen kötelékét, elkezdtek egymást pusztítani, fosztogatni, leigázni. **4** Pedig ha tekintetüket fölemelnék és Istenre pillantanának, aki az ég és önmaga szemléletére serkentette őket, sohasem görnyesztenék és törpítenék magukat földből lett tárgyak tiszteletével. Lucretius szigorúan meg is rója ostobaságukat, amikor így ír:

... énjüket eltörpítik az istenfélelem által,

⁷² Vergilius, *Aeneis* 7.136sk.

s meggörnyesztve a földre taszítják ...,⁷³

5 amiből megmintázzák őket⁷⁴ és nem veszik észre, milyen hiábavaló dolog attól félni, amit mi magunk hoztunk létre, vagy olyasmitől remélni valamit, ami néma és érzéketlen, és még csak nem is látja, nem is hallja azt, aki hozzá könyörög. **6** Miféle isteni hatalom vagy erő lehet azokban a szobrokban, melyek pusztulása vagy megváltozása az ember hatalmában állt és áll ma is? **7** Hiszen bárki megszenteltségtelenítheti és elcsenheti őket, ha nem épít körjük falat a törvény és az emberek ébersége. Vajon épelméjűnek tekinthető az, aki az ilyeneknek kövér áldozatot vág, adományt szentel, drága ruhát ajánl fel, mintha használni tudnák mindezt – ők, akik még mozogni sem tudnak? **8** Érthető, hogy Dionysius, a szicíliai türannosz, amikor Görögországot legyőzte és elfoglalta, kirabolta és kigúnyolta az isteneket, miután pedig a sok szentségtörést elkövette, szerencsésen haza hajózott és hatalmát késő öregségéig megőrizte, anélkül, hogy az istenek képesek lettek volna megbüntetni őt a rajtuk esett gyalázatért. **9** Nem azzal mész-e hát többre, ha az üres bálványokat semmibe véve Isten felé fordulsz, ha megőrzöd a testtartást, melyet tőle kaptál, és megőrzöd a neved? Hiszen az embert azért hívják *anthróposz*nak, mert a magasba tekint.⁷⁵ **10** A magasba pedig az tekint, aki alkotóját, aki lelkének atyját nem csupán felfogóképességével és értelmével, hanem arcával és felemelt tekintetével is keresi. **11** Aki viszont alant földi dolgok előtt borul le, az olyasmit helyez maga fölé, ami nála feltétlenül alacsonyabb rendű. Hiszen ha ő maga Isten alkotása, a képmás pedig az emberé, az emberi alkotást nem tarthatjuk többre az isteninél, és amiként isten az ember atyja, ugyanúgy az ember a képmásé. Tehát balga és esztelen, aki azt imádja, amit maga alkotott. **12** Ez a visszataszító és képtelen alkotóművészet Prometheusra megy vissza, aki Iapetusnak, Iuppiter atyai nagybátyjának volt a fia. Amikor ugyanis Iuppiter az egyeduralom átvétele után istenként tetszelegve templomokat akart alapítani és keresett valakit, aki képes ábrázolni az emberi alakot, egyszer csak útjába akadt Prométheusz, aki a megdagadt sárból olyan élethűen tudott emberi képmást gyúrni, hogy szobrainak eredetisége és kidolgozottsága mindenkit elkápráztatott. **13** Így aztán nem csak kortársai, hanem a későbbi költők is úgy emlegették, mint aki valódi, élő embert gyúrt – ahogy mi is, ha egy művészi szobrot dicsérni akarunk, azt mondjuk: mintha élne, mintha lélegezne. Ő volt hát az agyagból gyúrt képmások feltalálója. Később, akik őt utánozták, márványból is faragtak és bronzból is öntöttek ilyeneket, majd az idő előrehaladtával mindehhez arany és elefántcsont díszítés is járult, így aztán már nem csak a hasonlóság, hanem a ragyogás is elkápráztatta az embereket. Ők aztán a szépség csábításának engedve elfeledkeztek az igazi fenségről, s annak

⁷³ Lucretius, *Az istenek természetéről*, 6,52sk.

⁷⁴ Romlott szövegrész. (a kéziratban *quareddunt* + három betűnyi üres hely). Az alapul vett szövegkiadás a kiegészítésre szorítkozik (*eos*), a meglévő szövegen nem változtat.

⁷⁵ *ana*=felfelé; *theórein*: néz, tekint szemlél.

dacára, hogy érző és értelmes élőlények, érzéketlen és értelemmel nem bíró, holt tárgyakat méltattak tiszteletükre.

XXI. Most cáfoljuk meg azokat is, akik a világ egyes részeit veszik istenszámba, vagyis az eget, a Napot és a Holdat, akik mert alkotójukat nem ismerik, magukat az alkotásokat csodálják és imádják. **2** Ezt a téveszmét nem csak tanulatlanok hirdetik, hanem filozófusok is. A sztoikusok szerint az összes égitestet az istenek közé kell sorolnunk, mivel előre meghatározott, ésszerű mozgást végeznek, mellyel állandóan biztosítják az egymást követő időszakok szabályos váltakozását. **3** Ezért nem is akaratlagos a mozgásuk, hiszen előre megállapított törvényeknek engedelmeskednek, és egyáltalán nem saját döntésükből, hanem a legfőbb alkotó munkája nyomán, aki úgy rendezte el őket, hogy bolyongás nélküli pályát és meghatározott útszakaszokat fussanak be, s így hozzák el a nappalok és éjszakák, nyár és tél egymást váltó időszakait. Ha valóban csodálják hatásukat, járásukat, ragyogásukat, szépségüket és állandóságukat, akkor rá kellett volna már jönniük, mennyivel szebb, mennyivel ragyogóbb és hatalmasabb teremtetők és alkotójuk, az Isten. **5** Csakhogy ama filozófusok az isteni lényeket emberi pillantással méricskéltek, mert nem tudták, hogy az, amit látásunk elér, nem lehet örökkévaló, ami pedig örökkévaló, azt halandó tekintet meg nem ragadhatja.

XXII. Márcsak egy dolog maradt hátra. Minthogy gyakran olybá tűnhet – és olvashatunk ilyet a történetíróknál is –, mintha az istenek madárjóslatokkal, álomjelekkel, jósversekkkel, sőt a templomgyalázók megbüntetésével is kinyilvánítanák hatalmukat, elmondom, mi e látszat ésszerű alapja, nehogy valaki áldozatul essen ugyanannak a szemfényvesztésnek, mint azok a régiek. **2** Miután Isten, ahogy az fenségének erejéhez illik, a semmiből megalkotta a világot és az eget világítókkal ékesítette fel, a földet és a tengert pedig megtöltötte élőlényekkel, az embert, akit sárból saját hasonlatosságára formált, életre lehelte és a paradicsomba helyezte, amit mindenféle gyümölcsöző fával ültetett be, majd megtiltotta neki, hogy egyen arról a fáról, melyen a jó és rossz tudását helyezte el, s meg is fenyegette, hogy ha megteszi, életét veszti, ha viszont engedelmeskedik a parancsnak, halhatatlan marad. **3** Ekkor a kígyó, aki egy volt Isten szolgálói közül, de irigykedett az emberre, amiért az halhatatlan lett, csellel rávette, hogy Isten parancsát és törvényét áthágja.⁷⁶ Ily módon az ember elnyerte ugyan a jó és rossz tudását, de elvesztette az örök életet, mellyel Isten megajándékozta. **4** Kivetette hát Isten a bűnöst a szent helyről és erre a világra száműzte, hogy megélhetését munkával biztosítsa, s bűnéhez méltó nehézségeket és viszontagságokat álljon ki, a Paradicsomot pedig tűzfalal vette körül, nehogy bárki emberfia megkísérelje betenni a lábát az örök boldogság helyére az ítélet napja

⁷⁶ Eltérés a főmű megfelelő fejezeteitől (2,8,3skk.). Ott Isten két fia, a két Lélek közül a másodszületett az elsőszülöttre irigykedik és ez gonoszságának forrása.

előtt. **5** Isten ítélete alapján ettől fogva minden emberre halál várt. Ám ha időlegessé vált is az emberi élet, csak az ezredik év szabott neki határt, s ez maradt az időtartama egészen a vízözönig, majd az ár elvonulása után fokozatosan rövidült és 120 évre csökkent. **6** Ám a kígyó, aki tettei alapján a *diabolus*, azaz „vádoló” vagy „feljelentő” nevet kapta, nem érte be annyival, hogy a kezdet kezdetén becsapta az embert, hanem ivadékait is szüntelenül üldözte. **7** A fiúnak, aki elsőként született ezen a földön, irigységet sugalmazott és felbujtotta, hogy gyilkolja meg az öccsét. Ezzel az első két emberszülött közül az egyiket elpusztította, a másikat testvérgyilkossá tette. **8** De ezután sem nyugodott, hanem nemzedékről nemzedékre a gonoszság mérgét csöpögtette a halandók szívébe, megrontotta és lealjasította, végül a bűnök oly nagy tömegével terhelte meg őket, hogy az igazságosságnak már csak elszórt nyomait lehetett felfedezni, s vadállatok módjára éltek az emberek. **9** Amikor Isten ezt látta, elküldte angyalait, hogy az emberek életét jobbítgassák és megóvják őket minden rossztól. Parancsba adta nekik, hogy őrizzék meg a földi dolgoktól, nehogy valamilyen mocsok beszennyezze őket és elveszítsék angyali méltóságukat. **10** Csakhogy amikor az emberek környezetében tartózkodtak, az a fondorlatos vádló őket is a gyönyörre csábította, s asszonyokkal mocsokolták be magukat.⁷⁷ Ekkor Isten bírói döntésével elítélte és bűneik miatt eltaszította őket magától, s ettől kezdve sem nevükben, sem létmódjukban nem voltak többé angyalok. **11** Így aztán, hogy vesztükért vigasztalást nyerjenek, a Sátán csatlósainak szegődtek, s hozzáálltak, hogy az embert, akinek a védelmére jöttek, végveszélybe döntsék.

XXIII. Ők a démonok, akikről a költők gyakorta énekelnek, s akik Hesiodus szavai szerint „*őrzői az emberi nemnek*”.⁷⁸ Merthogy csábító szemfényvesztésükkel oly nagy hatást gyakoroltak az emberekre, hogy még azt is elhitték róluk, hogy istenek. **2** Socrates meg azt híresztelte el magáról, hogy kora gyermekkorától kezdve volt egy őrző démonja, aki életét irányította, s akinek jóváhagyása és parancsa nélkül semmit sem tudott tenni.⁷⁹ **3** Tehát mindenkihez külön-külön férköznek oda, s Genius vagy Penates név alatt elfoglalják a házat. Nekik emelnek oltárokot, nekik öntenek, mint Laroknak italáldozatot, őket tisztelik, mint a bajok elhárítóit. **4** Hogy elfordítsák az embereket az igaz Isten felismerésétől, kezdettől fogva új és új vallási hiedelmeket és kultuszokat alapítottak és arra tanították az embereket, hogy halott királyaik emlékét megszenteljék, templomokat alapítsanak, képmásokat készíttessenek. Nem az volt a céljuk, hogy Isten rangját csorbítsák és a sajátjukat emeljék, hiszen ők ezt már bűnükkel elveszítették, hanem, hogy az emberektől elvegyék az életet, elragadják az igaz fény reményét, nehogy azok elnyerhessék a halhatatlanság égi jutalmát, amelytől

⁷⁷ A Sátánra utaló *diabolosz* görög szó eredeti jelentésének hangsúlyozása a prekozmológiai dualizmust fejezi ki. Ha ugyanis a Sátán vádló Isten bírói széke előtt, akkor a Sátánnak „törvényes” szerepe van az isteni igazságszolgáltatás rendszerében.

⁷⁸ Hésziodosz, *Munkák és napok*, 122. Sor, Devecseri Gábor fordítása.

⁷⁹ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 31.

ők elestek. **5** Ugyancsak tőlük ered az asztrológia, a madárjósítás és a béljósítás, melyek önmagukban hamisak, ám ezek a bajkeverők úgy alakítják, úgy irányítják őket, hogy hihetőkké válnak. A mágia szemfényvesztő praktikáit is ők eszelték ki, hogy elámítsák az embereket: az ő sugallatukra látjuk úgy, mintha nem lenne, ami van, és lenne, ami nincs. Ők találták fel a halottidézést, a jóspálcikákat és jósszavakat, hogy a hazug jövendölés a többféle értelmezési lehetőségen keresztül rászedje az embereket. De személyesen is ott vannak a templomokban és az áldozathozatalokkor, s azáltal, hogy mindenki ámulatára bizonyos csalfa csodajeleket idéznek elő, az embereken elültetik a hitet, hogy a szobrok és képmások isteni erőt hordoznak. **8** A testükbe is beférkőznek finom fuvallat gyanánt és szerveiket károsítva betegségeket hoznak rájuk, amelyeket aztán áldozatokkal és felajánlásokkal kiengesztelve maguk szüntetnek meg. Álmokat, sőt gyakran rémlátomásokat küldenek az emberekre, hogy tőlük kérjenek segítséget, vagy hogy beteljesüljenek és ezzel is az ő vallásos tiszteletük erősödjön. **9** Olykor bosszút állnak meggyalázóikon, hogy aki látja, még aggályosabban és odaadóbban tisztelje őket. Csalásaikkal oly sötét ködbe borították az emberi elmét, hogy kihunytt az igazság fénye és feledésbe merült a mindennél hatalmasabb, egyetlen Isten neve.

XXIV. Erre valaki azt mondhatná: 'Miért tűri el mindezt ama igaz isten, miért nem űzi el vagy irtja ki inkább a gonoszokat? Sőt, miért hozta maga létre a kezdet kezdetén a démonok fejedelmét, hogy legyen, aki mindent megront, mindent tönkretesz?'

2 Röviden elmondom, miért akarta, hogy a Gonosz létezzen. Először is megkérdem: az erény jó vagy rossz? Tagadhatatlanul jó. Ha az erény jó, akkor a bűn éppen ellenkezőleg: rossz. **3** Ha a bűn azért rossz, mert az erény ellen tör, az erény pedig azáltal jó, hogy lesújt a bűnre, akkor az erény nem állhat fenn bűn nélkül, vagyis, ha a bűnt megszünteted, megszűnik az erényből fakadó érdem. Hiszen ellenség nélkül győzelem sem lehetséges. Következésképp a jó nem létezhet rossz nélkül. **4** Világosan látta ezt az éles elméjű Chrysippus, amikor a gondviselésről értekezett, és leleplezte azok balgaságát, akik a jót Isten alkotásának tartják, a rosszat viszont nem. **5** Érvelését e szavakkal tolmácsolta Aulus Gellius az *Attikai éjszakákban*:⁸⁰

*„Akik tagadják, hogy a világ isten és az emberek céljára jött létre, és hogy az emberek életét a gondviselés kormányozza, azt hiszik, súlyos érvet hoznak fel, amikor azt állítják: 'ha lenne gondviselés, nem volna semmi rossz. Merthogy – mondják ők – a gondviseléssel teljességgel összeférhetetlen, hogy a világ, melyet állítólag az emberek miatt hozott létre, bajjal és szerencsétlenséggel van tele'. **6***

⁸⁰ Gellius, *Attikai éjszakák* 7,1,1–6. A textus a Gellius-kéziratokban csak a 9. §-tól szerepel, de mivel Lactantius és Gellius szövege az idézet hátralévő részében megegyezik, Gellius kiadói a fejezetet első sorait Lactantius alapján pótolják.

Erre Chrysippus a Peri pronoias negyedik könyvében a következőképpen válaszolt:⁸¹

«Nincs is nagyobb sületlenség, mint azoknak a véleménye, akik szerint létezhetnének jó dolgok, ha ugyanakkor nem léteznének rosszak. **7** Ha ugyanis a jó ellentétes a rosszal, szükségszerű, hogy a kettő szemben álljon egymással és mintegy kölcsönös, ellentétes irányú erőfeszítéssel egymáson vessék meg a lábukat. Meg aztán semmiről nem mondhatjuk, hogy ellentétes, ha nincs egy másik dolog, ami vele ellentétes. Hiszen milyen fogalmunk lehetne az igazságosságról, ha nem lennének igazságtalanságok, vagy egyáltalán: mi más az igazságosság, mint az igazságtalanság hiánya? Meg aztán mi másból érthető meg a bátorság, mint a gyávasággal való összehasonlításból? Hogy is létezne okosság, ha nem létezne ellentéte, az oktalanság? **9** Akkor miért nem szeretnék azt is ezek az ostobák, hogy csak igazság legyen hazugság nélkül? Továbbá siker és kudarc, győnyör és fájdalom ugyanígy egymással szembenálló jók és rosszak. Ezek, ahogy Platón mondja, mintha a fejük búbjánál lennének ellentétes irányból összekapcsolva egymással: ha az egyiket elveszed, mind a kettőt elvitted.»⁸²

10 Beláthatod hát, amit már sokszor mondtam:⁸³ a jó és a rossz oly szorosan egybekapcsolódik, hogy egyik a másik nélkül nem is állhat fenn. **11** Ezért tette meg Isten tökéletes belátással a rossz dolgokat az erény nyersanyagának.⁸⁴ Azért hozta őket létre, hogy küzdelmet hirdessen számunkra, s aki közülünk győz, azt a halhatatlanság díjával koszorúzza.⁸⁵

⁸¹ A *Gondviselésről* elveszett, csak néhány töredékét ismerjük. Az itt olvasható szövegrész (= frg. 1169 von Arnim) görög változata nem maradt fenn.

⁸² Platón, *Phaidón* 60 b.

⁸³ Vö. 63.1–5.; a főmüből 7.4.12.; 7.4.15; *Isten haragjáról* 13.13.; 16.5. A megfogalmazás ugyanakkor még közelebb áll a főmü második kiadásának „dualista szövegrészeihez” (különösen 2,8*; 7,5*). Ezért Brandt 1890-es szövegkiadásában ennek a fejezetnek a hitelességét is elvitta. Ma ezt megalapozatlannak tartják.

⁸⁴ Vö. Cicero, *A legfőbb jóról és rosszról* 3,18,61.: ... a természet első adottságai, akár kedvezőek, akár kedvezőtlenek, a bölcs ítéllete és választása alá esnek, s így mintegy nyersanyagul (materia) szolgálnak az okosság (prudentia) számára.

⁸⁵ Vö. Pál, *Levél az epheszosiakhoz* 6,11–18.